

Könyvismertető: Válság, gazdaság, világ. Adalék Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez (1988–2018)¹

FIKÓ LÁSZLÓ²

Csaba László legfrissebb kötete a volt szocialista blokk országainak fejlődési tapasztalatait vizsgálja a rendszerváltás óta eltelt három évtized során. A kutatás alapkérdése, hogy mi határozza meg a fejlődést hosszú távon. Módszertani szempontból a kutatás esettanulmányokra épülő összehasonlító elemzés révén keres választ a feltett kérdésre.

Az elemzés kiindulópontja szerint egy szellemi fordulat tanúi lehetünk napjainkban. Megkérdőjeleződtek a liberális kapitalizmus alapelvei, és megerősödött az állami szabályozás és a beavatkozás igénye. Ennek következtében a demokrácia és a piacgazdaság terén bizonyos fokú visszarendeződés tapasztalható. Az államelvű fordulat gyakorlatformáló tényezővé vált a világgazdaságban, ennek során a piacgazdaság tartósan a demokratikus keretek mellőzésével működik. Ezzel kapcsolatban az *első, bevezető fejezetben* több kérdést fogalmaz meg a szerző, amelyek közül hármat szeretnék kiemelni. Vajon a világgazdaság vissza fog-e térni arra a pályára, amelyik az 1930-as években kialakult? Nem változott-e meg a világgazdaság alapvetően a 30-as évek óta? Lehetséges-e a felzárkózás a nyugat-európai gazdaságokhoz? A kutatás egyik fő hipotézise szerint 2009-ig a felzárkózás szempontjából kedvező feltételek uralkodtak a világgazdaságban, amit csak kevesen használtak ki. A felmerült kutatási kérdéseket a szerző 11 fejezetben, 257 oldalon válaszolja meg.

A *második fejezet* a rendszerváltás időszakának körülményeit mutatja be. A szerző hangsúlyozza, hogy a jelen kor rendszerváltásról alkotott értékelése téves. Egyre kevesebben rendelkeznek személyes tapasztalattal a szocializmus időszakából, az elemzésekben pedig megszokottá vált a korabeli, túlértékelt eredményeket közlő statisztikák kritikátlan átvétele. Emiatt a rendszerváltás költségeit eltúlozza még a szakirodalom is. Ugyanakkor a csalódottság érzése érthető, hisz mindenki a 2. világháborút követő fellendülésben bízott 1989 után, ami azonban a hosszú elzártságnak, a rossz gazdasági szerkezetnek és a versenyképtelenségnek

¹ Csaba, L. 2018. *Válság, gazdaság, világ. Adalék Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez (1988–2018)*. Budapest: Éghajlat Könyvkiadó.

² PhD, egyetemi adjunktus, Partiumi Keresztény Egyetem, e-mail: fiko_laci@yahoo.ca.

tulajdoníthatóan nem valósult meg. Gazdasági csoda helyett súlyos transzformációs válságot kellett megtapasztaljon a lakosság, amit a stabilizációs lépések rövid távon tovább mélyítettek, a privatizáció miatt pedig az addig rejtett társadalmi különbségek felszínre törtek. Fontos megfigyelés, hogy a rendszerváltás társadalmi legitimitációját a folyamat sikeressége határozta meg. Ennek köszönhetően a szovjet utódállamokban a magánosítást szabadrablásként értelmezték, míg a sikeresebb kelet-európai és balti államokban a piaci reformokat jobban elfogadták. Vagyis a rendszerváltás során a politikai, a társadalmi és a gazdasági folyamatok egymást erősítették. Ugyanakkor hangsúlyozza a szerző, hogy nem volt egy általános sikermodell a rendszerváltás során. A 80-as évek végén egymástól jelentősen eltérő országok keresték az útjukat, emiatt a nemzetközi szervezetek által javasolt általános útmutatások (Stabilizáció, Liberalizáció, Intézményépítés, Privatizáció, röviden: SLIP) csak korlátozottan voltak alkalmazhatók.

A harmadik fejezet a rendszerváltás folyamatát néhány kiemelt ország tapasztalatain keresztül mutatja be. Lengyelországban a rendszerváltás a 80-as évek reformkísérletei során kezdődött el, 1989-ben békés hatalomátadás történt. A kommunistaellenes ellenzék gyors stabilizálást hajtott végre, de a privatizáció lassan haladt, a magángazdaságot az újonnan alapított cégek jelentették. A tőkeigényes gazdasági növekedés miatt a képzetlenek tömegei nem találtak munkát, emiatt a rendszerváltás társadalmi megítélése igen rossz. Kelet-Németország esetében a rendszerváltás során sokterápiát alkalmaztak, Nyugat-Németország gazdasági és jogi rendszerét terjesztették ki a keleti tartományokra, vagyis a rendszerváltással kapcsolatos feladatokat sikerült gyorsan elvégezni. A transzferek ellenére azonban a felzárkózás a nyugati tartományokhoz nem történt meg teljes mértékben. A gorbacsovi előrelátásnak köszönhetően Oroszországban is vértelen átmenet zajlott le. Mindezt ki kell hangsúlyozni, mert Kína példája bizonyítja, hogy nem szükséges feltétlenül rendszert váltani, vagyis létezhet szocialista piacgazdaság, továbbá vérbe lehet fojtani a demokratikus folyamatokat. Azonban a liberális reformokat sokan elleneztek, ezért a SLIP lépéseit csak késve és zavaros körülmények között hajtották végre. Ennek következtében a hatékonyság nem növekedett, az állami tulajdon pedig kiterjedt maradt. Az említett helyi sajátosságok ellenére 1998-ra létrejött a piacgazdaság és megjelent a gazdasági növekedés. Magyarországon a 80-as évek során szakmai és politikai konszenzus jött létre abban a tekintetben, hogy a rendszer javíthatatlan, és valami alapvetően újat kell helyette bevezetni. Már a rendszerváltás előtti években is olyan mélységű reformok zajlottak

tak le, amelyek túlmutattak a szocializmuson: kétszintű bankrendszer létrehozása, tőkepiac kialakítása, spontán privatizáció. A rendszerváltás idején súlyos gond volt a fizetéképtelenség veszélye, emiatt az első években a válságkezelés háttérbe szorította a rendszerátalakítás folyamatát. A költségvetés problémáit később az úgynevezett Bokros-csomag révén sikerült megoldani. A privatizáció során nem zárták ki a külföldi vállalatokat, ami kedvezett a hatékonyságnak. Az országot a rendszerváltás éltanulójának tekintették a 90-es években, amely eredmény elismeréseként az első körben csatlakozhatott a NATO-hoz és az Európai Unióhoz. Az egyértelmű sikerek ellenére a lakosság véleménye kedvezőtlen a rendszerváltással kapcsolatban, ami egyebek mellett a transzformációs visszaesésnek, a költségvetési kiigazításnak és a külföldiek tulajdonszerzésének köszönhető.

Az esettanulmányok alapján szembeűnő, hogy a rendszerváltó országok helyzete mennyire eltérő volt a 90-es évek elején. Az eltérő kezdeti feltételek miatt az azonos problémákra a vizsgált országok eltérő válaszokat adtak, végül azonban mindannyian eljutottak a piacgazdaságig. Ugyanakkor a rendszerváltással szembeni társadalmi várakozások ennél nagyobbak voltak, a Nyugathoz történő gyors felzárkózásban bíztak az emberek, emiatt általánosnak mondható a rendszerváltással szembeni csalódottság-érzés. A szerző azonban kihangsúlyozza, hogy a vértelen hatalomátadás, a transzformációs válság leküzdése és a piacgazdaság kiépítése jelentős, történelmi teljesítménynek tekinthető.

A *negyedik fejezet* az Európai Unióhoz történő csatlakozás lehetőségének fontosságát hangsúlyozza a rendszerváltás során. A 90-es évek közepére a reformok kifulladásra látszóttak a rendszerváltó országokban, ennek egyik jele volt, hogy visszatértek a régi rezsim utódpártjai. Ilyen körülmények között az EU-csatlakozási tárgyalások megkezdése új lendületet adott a reformoknak Közép-Európában és a Baltikumban. Az EU-perspektívával nem rendelkező volt szocialista országokban azonban a fejlődés sajátos jellemzői kezdtek kibontakozni. A kapitalizmus oligarchikus, államelvű változata jött létre, hatékonysági többlet nem jelentkezett. Az EU-csatlakozás lehetősége tehát kulcsfontosságú volt a rendszerváltás eredményességét tekintve. A szerző ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy az uniós transzferek az átalakulás folyamata szempontjából mellékesek voltak. A lényeges az volt, hogy az ország elitje és a társadalom elfogadta-e a nyugati értékrendet.

Az *ötödik fejezet* az 1999 és 2008 közötti éveket vizsgálja. Alacsony infláció, alacsony kamatlábak, stabil árfolyamok, a nemzetközi tőkeáramlás fellen-

dülése, alacsony vámok a nemzetközi kereskedelemben, költségvetési fegyelem, visszafogott állami szerepvállalás jellemezte a világgazdaságot. Ezt a kedvező időszakot azonban csak akkor lehetett kihasználni, ha a döntéshozók hosszú távon gondolkodtak, és elkötelezettek voltak a szerkezeti reformok iránt. A szerző a felzárkózás szempontjából az elszalasztott lehetőségek évtizedének nevezi a tárgyalt időszakot.

A *hatodik fejezet* a kétezres éveket négy kiemelt ország tapasztalatain keresztül mutatja be. Fontos kérdés, hogy miért nem vált ez az időszak a felzárkózás évtizedévé? Németország keleti tartományai esetében jelentős javulás történt, de az ország nyugati részéhez történő felzárkózás nem ment végbe. Magas a munkanélküliség, jelentős az elvándorlás. Ennek okai között meg lehet említeni a gyenge innovációt, a vállalkozószellem terén mutatkozó hiányosságokat, a tőkeáramlás hiányát és az ezzel összefüggő alacsony termelékenységet, valamint a kiterjedt szociális hálót, amely innováció hiányában és az alacsony termelékenység következtében inaktivitásra ösztönöz. Oroszország esetében is lezajlott a rendszerváltás a 90-es években, de a helyi sajátosságok miatt úgynevezett „klán-kapitalizmus” jött létre, ami erőteljes hierarchikus függőséget jelentett a vezetőtől. Az állam a nagyvállalkozók érdekeit védte. Emiatt a 2000 utáni kormányzat első dolga volt az állam központosítása és az oligarcháktól való megszabadulás. Ezt belföldön és külföldön egyaránt elfogadták, a magas nyersanyagárak miatt pedig gyors gazdasági növekedés zajlott le. A felzárkózás szempontjából kedvező lehetett volna a 2008-ig terjedő időszak, a bőség időszakában azonban szerkezeti átalakítás, infrastruktúra-fejlesztés, intézményépítés nem zajlott le. Lengyelországot a 90-es években lemaradónak tekintették. A gyakori kormányváltások nem kedveztek a reformoknak. Az évtized végén azonban ortodox gazdaságpolitikai reformokat hajtottak végre, amelyek mellett a későbbi kormányzatok is kitartottak. A 2000-es években folyamatos gazdasági növekedés, árstabilitás, költségvetési fegyelem jellemezte a lengyel gazdaságot. Az intézményi reformok elmaradása viszont a hosszú távú versenyképesség szempontjából káros lehet. A magyarországi gazdaságpolitikát a megosztottság és a rövid távú szemlélet jellemezte a vizsgált időszakban, hosszú távú, ciklusokon átnyúló intézkedések nem voltak. A választási győzelmet szolgáló gazdaságpolitika erőteljesen érvényesült a 2000-es évek közepén, ami 2008 októberére a fizetésképtelenség határára sodorta az országot. Az esettanulmányok alapján jól kirajzolódik, hogy ebben az időszakban már a belső társadalmi és politikai viszonyok voltak a meghatározók a felzárkózás sikerét il-

letően. A szerző a kísérletezés évtizedének is nevezi az időszakot, mivel a vizsgált országok a választói igényeket szem előtt tartva eltérően reagáltak a világgazdaság kínálta kivételes lehetőségekre.

A *hetedik fejezet* a rendszerváltást követő harmadik évtized eseményeit tárgyalja. A fejezet elején a pénzügyi válságok működési mechanizmusa kerül kifejtésre. Ennek során a szerző hangsúlyozza, hogy a válságok nem a rendszer hibái. A pénzpiacnak nincs természetes hajlama a depresszióra, és a visszaesés nem alakul rendszerválsággá. A befektetői racionalitás és az informáltság hiányát, valamint a megelőző válságok tapasztalatainak elfelejtését (társadalmi felejtés) teszi felelőssé a válságok kialakulásáért. A befektetők azt hiszik, hogy már nem lehet többé válság, ami túlzott optimizmushoz és fokozott kockázatvállaláshoz vezet. A válság során csupán a túlértékelt eszközök árának kiigazítása történik. Habár a válságokat nem lehet elkerülni, de megfontolt, szakszerű szabályozás révén mérsékelni lehet pusztító hatásukat. Ez a magyarázat arra, hogy a 2008-ban kitört válság miért nem vált az 1930-as évek válságához hasonlóvá. A központi bankok egybehangoltan léptek és kamatot csökkentettek, továbbá az állami újraelosztás időközben jelentősen megnövekedett aránya is csökkentette a kedvezőtlen hatásokat. Ugyanakkor a szerző hangsúlyozza a válságkezelés során alkalmazott államelvű megoldások káros hatásait a hosszú távú gazdasági növekedés szempontjából. Különösen az EU-ban jellemző, hogy a kimentések hatására az állami tulajdon mennyisége növekedett, ezért nem érvényesült a válság piactisztító hatása. Ezek alapján a szerző arra következtet, hogy korszakváltás zajlik a világgazdaságban. A felzárkózás szempontjából azonban nem volt kedvezőtlen az elmúlt évtized. A kamatok alacsonyok voltak, a tőke és a technológia áramlott, a globális piac nyitott maradt.

A *nyolcadik fejezet* azt a kérdést vizsgálja, hogy az EU-csatlakozás mennyiben segítette vagy gátolta a felzárkózást a keleti tagállamokban. Mivel a magyarországi határozzák meg a fejlődés irányát, emiatt az Európai Uniónak nincs átfogó és kiemelt stratégiája a keleti tagországok felzárkóztatására. A strukturális és kohéziós források nem elegendők. Az euró bevezetésétől való tartózkodás csak tovább rontja a keleti tagországok alkupozícióját. A 2008-as válság során kiderült, hogy az EMU befejezetlen, hiszen nem tudott egyedül segítséget nyújtani a tagországoknak, az IMF-et is be kellett vonni a válságkezelés folyamatába. A tapasztalatokra reagálva uniós szinten is kialakításra kerültek a válságkezelési mechanizmusok. Egyebek mellett megtörtént a költségvetési politikák egybehangolása,

az EKB végső hitelezővé vált, az Európai Stabilitás Mechanizmus kialakításával állandó válságkezelő alapot hoztak létre, nemzeti szintről uniós szintre került a bankfelügyelet. A válság hatására tehát nemzetek feletti hatáskörök jöttek létre anélkül, hogy azok bekerültek volna a szerződésbe, vagyis a döntéshozatali rend napjainkra eltért a jogi és politikai kerettől. A nemzeti szuverenitás egyre nagyobb része kerül közösségi hatáskörbe, amit a brit kilépés csak erősít. A kétsebességes integráció valósággá vált, az euróövezet tagjai elmélyítették együttműködésüket, a kimaradók csupán másodrangú tagok. Ilyen viszonyok között a keleti tagok szuverenitásért folytatott harca kevésbé kifizetődő. A további integrációtól való tartózkodás miatt kimaradnak a döntéshozatalból és védtelenek lesznek válságok esetén.

A kilencedik fejezet azt a kérdést vizsgálja, hogy a globális és európai változások milyen kihívások elé állítják a rendszerváltókat napjainkban. A 2008-ban kitört világgazdasági válság során a gazdaság visszaesése messze elmaradt az 1929–33-as nagy válság pusztításától, ami a válságra adott reakcióknak köszönhető. A világgazdaságot nem jellemezte a piac korlátozása, a határokat nem zárták le, a tőke, az ismeretek és a munkaerő áramlott, vagyis a válság során a világgazdaság nem tért vissza a 30-as években kialakult kerékvágásba. A gazdasági növekedés jellege átalakult, a technikai fejlődés során az innovatív kkv-nak fontos szerep jut, eddig vezető cégek gyorsan háttérbe szorulhatnak, mindez óriási lehetőségeket tartogat a kis, nyitott gazdaságok számára. Nem szabad tehát az „ipari ókorban” élni, a cél nem lehet az olcsó összeszerelő munkákra történő specializálódás. A versenyképesség fenntartása érdekében képzett, rugalmas, világgazdaságba bekapcsolt társadalomra van szükség. Fontosak továbbá a rendszerszintű bizalmat befolyásoló tényezők, mint például a kormányzás minősége, a döntéshozatalban való részvétel lehetősége, a demokráciával való elégedettség. Ezen versenyképességi szempontokat a világban megfigyelhető államelvű fordulat veszélyeztetheti. A globális változások hatásainak tárgyalását követően a fejezet második része azt veszi számba, hogy az Európai Unió milyen lehetőségeket és kihívásokat tartogat a felzárkózás szempontjából. Ennek során a szerző hangsúlyozza az eurózónához való csatlakozás előnyeit: árstabilitás, tranzakciós költségek eltűnése, árfolyamkockázat megszűnése, befektetői bizalom. A válság hatására az integráció jelentős átrendeződésen ment keresztül. A nemzetek feletti döntések köre kiterjedt, a szervezet az államközösség irányába halad. Lecsökkent az ágazati politikák – pl. közös agrárpolitika – szerepe, ezzel párhuzamosan je-

lentőssé vált a környezetvédelem és a szociálpolitika. Mivel a keleti tagországok nem járultak hozzá ezen területek szabályozásához, ezért nem érvényesülnek az érdekeik. A közösségi politika túllép a keleti tagállamokon, mert nincs aktív szerepvállalásuk. A változásokhoz történő alkalmazkodást követően azonban a keleti tagországok is kiaknázzhatják a közösségben rejlő előnyöket. A fejezetben leírtak alapján jól látható, hogy az egyes tagországok belső viszonyai meghatározzák a felzárkózás sikerét.

A *tizedik fejezet* esettanulmányok segítségével vizsgálja, hogy mi határozta meg a rendszerváltó gazdaságok sikerességét az elmúlt, válságtól sújtott évtizedben. Németország kiválóan teljesített ebben az időszakban. Gyors gazdasági növekedés, alacsony infláció és munkanélküliség, valamint 60% alatti államadósság jellemezte. Ennek oka egyebek mellett a szakszerű, kiszámítható és ciklusokon átívelő kormányzati politika, az innovatív kvv-k meghatározó jellege, a globális gazdaságba történő bekapcsolódás, valamint a szociális piacgazdaság, amely elkerülhetővé tette a társadalmi konfliktusokat. Lengyelországot óvatos gazdaságpolitika, alacsony költségvetési hiány, árstabilitás, gyors gazdasági növekedés jellemezte a vizsgált időszakban. Azonban a versenyképesség gyenge, a befektetések során a rövid távú döntések uralkodnak. A gazdasági növekedés magas tökeigénye és a képzetlen lakosság miatt jelentős a munkanélküliség. A lengyel modell kifulladás látszik. Az orosz gazdaság bevétele kisebb, mint Csehországé. A gazdaság a nyersanyagexporttól függ, a jövedelem pedig egy szűk réteg kezében összpontosul. A szerkezetváltás és a versenyképesség emelése feltételezné a polgári szabadságjogok kiterjesztését, azonban a pluralizmus irányába nem történnek lépések. Bizonytalan a magántulajdon, a kormányzat nem elszámoltatható, a bírói hatalom politikailag alávetett, az elnök a katonai beavatkozásoktól reméli a tekintély visszaszerzését. A szerző ezek alapján az elmúlt évtizedet is elvesztegetett évtizednek tekinti Oroszország számára. Magyarországon a gazdaságpolitika sikeres volt a válság elhárításában, a gazdaságot jó külső és belső mutatók jellemzik. Azonban hosszabb távon, a felzárkózás érdekében szerkezeti reformokra lesz szükség. A termelékenység lecsökkent, ami az emberi tőke gyengülő minőségére utal. Az innováció terén is lemaradás tapasztalható, az állami kutatóintézetek nem képesek kompenzálni az innovatív kvv-k munkáját. A négy országtanulmány alapján látható, hogy a hagyományosnak tekinthető gazdaságpolitikai eszközök voltak sikeresek az elmúlt évtizedben is. A közvetlen állami beavatkozás jelentősége csökkent nap-

jainkban, hiszen a gazdasági növekedés során egyre inkább az innováció válik meghatározóvá.

A *befejező fejezet* arra keres választ, hogy miért maradt el a gazdasági csoda a rendszerváltás után. A szerző ezúttal is hangsúlyozza, hogy a rendszerváltás sikertörténetnek tekinthető, ugyanakkor a folyamat lassúsága miatt a lakosság kudarcnak érezte azt, mivel rövid távon a termelés és a foglalkoztatás csökkenése kísérte. A folyamat történelmi sikeressége ellenére a gazdasági csoda elmaradása a rendszerváltó országok belső sajátosságainak tulajdonítható. Jellemző az intézményi merevség és a bürokratikus túlszabályozottság, ezek miatt az új cégek piacra lépése nehézkes, az innováció és az új technikák alkalmazása lassú, a tőkepiac fejletlen, a munkapiac pedig rugalmatlan. Az innováció lassúságához a piaci finanszírozás nehézségei is hozzájárulnak. A helyzetet jól jellemzi, hogy a kockázati tőke állami irányítás alatt van, ami az újítókészség gyengülését eredményezi. A felsoroltak a gazdasági növekedés lassulásához vezettek.

Összegzésében a szerző úgy látja, hogy a kötetben vizsgált három évtized kedvező volt a felzárkózás szempontjából. A belső viszonyok bizonyultak meghatározónak a felzárkózás tekintetében. A kormányzás minősége, az emberi tőkével való ellátottság, valamint a társadalom értékrendje az, ami a sikert meghatározza.

A fentebb ismertetett kötet a rendszerváltó országok elmúlt három évtizedét a Nyugathoz történő felzárkózás tekintetében vizsgálja. A rendszerváltás összetett témakörét a szerző tömören és közérthetően dolgozza fel, ezáltal a kötet a közgazdász szakma figyelmén túlmenően szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számíthat. A kötet több megállapítása a gazdaságpolitikai döntéshozók munkáját is segítheti. Igen fontos megállapítás, hogy az Európai Unió a centralizáció felé mozdult el, az előnyök kihasználása érdekében a keleti tagállamok részeseivé kell váljanak ennek a folyamatnak. Másik fontos megállapítás, hogy a válságot követően a világ gazdaságban államelvű fordulat bontakozott ki, ami kedvezőtlen hatással lehet napjaink innováció által vezérelt gazdasági növekedésére. A jó minőségű kormányzás és a fejlett emberi tőke a felzárkózás kulcsa. Csaba László kötetét szeretettel ajánlom a rendszerváltás izgalmas és aktualitását napjainkig megtartó kérdése iránt érdeklődő valamennyi művelt olvasó figyelmébe.